

УДК 94:334.73:631.11(477-22)»18/19»]:929Левитський(045)
DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Marochko>

Vasyl Marochko

Doctor of History, Professor, chief researcher of the Department of the History of Ukraine in the Second Half 20th century, Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5664-7060>
e-mail: marochkovasyl56@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Marochko, V. (2024) The Cooperative Ideal of M. V. Levitsky as a 'Leader of the cooperative movement' – the Illusion of the Social Equilibrium. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 107-113. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Marochko>

THE COOPERATIVE IDEAL OF M.V. LEVITSKY AS A 'LEADER OF THE COOPERATIVE MOVEMENT' - THE ILLUSION OF THE SOCIAL EQUILIBRIUM

Abstract. The purpose of the article is to highlight the life of the founder of the first agricultural artel in Ukraine, an outstanding Ukrainian cooperator, public figure Mykola V. Levytsky, who was called 'The leader of the cooperative movement' for his consistent promotion of the cooperative ideal in Ukrainian society in the second half of the XIX - early XX centuries.

The scientific novelty of the study is determined by the combination of historical and historiographical discourses in assessing the applied application of Levytsky cooperative ideas for the organizational and economic activities of peasants. The author reveals the original connection between the socio-political, educational, and state forms of individual participation of 'The leader of the cooperative movement' as well as his mental and worldview motivation. The socialist delusions of the 'Narodniks' were realized in Levytsky agricultural artels, but in those years they did not have the typical features of cooperative societies. The author sheds light on his "opposition" attitude to the Soviet government, especially in the late 20s of the twentieth century.

The research methodology is based on modern methods of biography, as well as classical scientific and historical technologies (historical and comparative, problematic and chronological, textual). The dynamism of social forms and political systems in the revolutionary years required a balanced application of the structural-functional approach, a critical attitude to the worldview and mental transformations of the individual, and their original dualism in everyday life.

The author's conclusions. The phenomenon of Levytsky agricultural artels was that they were the first forms of collective land cultivation, organization of joint work, and distribution of its results among the participants in production. For the first time, the folk ideal of social equality became a reality, demonstrating the advantages and disadvantages of "collective" farming. 'The leader of the cooperative movement' turned out to be a great dreamer and optimist who never betrayed his own understanding of the cooperative ideal.

Keywords: cooperation, agricultural artel, cooperative ideal, Central Rada, State Political Administration (SPA) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR), Bolsheviks, Ukraine.

Василь Марочко

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст., Інститут історії України НАН України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5664-7060>
e-mail: marochkovasyl56@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Марочко В. Кооперативний ідеал «артільного батька» М. В. Левитського: ілюзія соціальної рівноваги. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 107-113. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Marochko>

КООПЕРАТИВНИЙ ІДЕАЛ «АРТІЛЬНОГО БАТЬКА» М. В. ЛЕВИТСЬКОГО: ІЛЮЗІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РІВНОВАГИ

Анотація. Метою статті є висвітлення життєвого шляху засновника першої в Україні хліборобської артілі, видатного українського кооператора, громадського діяча Миколи Васильовича Левитського, якого називали «артільним батьком» за послідовне просування кооперативного ідеалу в українському соціумі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Наукову новизну дослідження визначає поєднання історичного та історіографічного дискурсів в оцінці прикладного застосування М. Левитським кооперативних ідей для організаційно-господарської діяльності селян. Виявлено самобутній зв'язок громадсько-політичної, просвітницької та державницької форм індивідуальної участі «артільного батька», його ментальна і світоглядна мотивація. Соціалістичні марення «народників» були реалізовані в хліборобських артілях М. Левитського, але у ті роки вони не мали типових ознак кооперативних товариств. Пролито

світло на його «опозиційне» ставлення до радянської влади, особливо наприкінці 20-х рр. ХХ ст.

Методологію дослідження становлять сучасні способи біографістики, а також класичні науково-історичні технології (історично-порівняльній, проблемно-хронологічній, текстологічній). Динамічність соціальних форм і політичних систем у революційні роки вимагала виваженого застосування структурно-функціонального підходу, критичного ставлення до світоглядних і ментальних трансформацій особистості, їхнього самотнього дуалізму у повсякденному житті.

Висновки. Феномен хліборобських артільей М. Левитського полягав у тому, що вони виявилися першими формами гуртового обробітку землі, організації спільної праці, розподілу її результатів між учасниками виробництва. Уперше народницький ідеал соціальної рівності став реальністю, продемонстрував переваги і недоліки «колективного» господарювання селян. «Артільний батько» виявився великим мрійником і оптимістом, який ніколи не зраджував власного розуміння кооперативного ідеалу.

Ключові слова: кооперація, хліборобська артіль, кооперативний ідеал, Центральна рада, ДПУ УСРР, більшовики, Україна.

Постановка проблеми.

Історично-біографічне дослідження не обмежується висвітленням повсякденного життя особи, а розглядає її комплексно. Соціальне оточення, сімейне виховання, культурно-освітній рівень, ментально-психологічний тип покоління, світоглядні переконання, якщо йдеться про особистість, також є автобіографічними. Вони пов'язують класичні сторони біографії людини, відтворюють її суспільний статус, а можливо і сенс самого життя. Символічне визначення «артільний батько» української кооперації, яке присвоїли у 1918 р. Миколі Васильовичу Левитському, засвідчило феномен його творіння – перших землеробських артільей на Херсонщині. Його «практикуючий соціалізм» був втіленням соціального ідеалу народників, але чи мав він виразні ознаки класичної кооперації?

Мета статті.

Мета статті зумовлена не ювілеєм М. Левитського, а історіографічною необхідністю, тобто виявленням спільного і відмінного стосовно артільної форми хліборобства і теорією та практикою кооперації. Чи існував між ними організаційно-господарський та соціальний зв'язок. Формування теорії та практики кооперативного руху має власну історію, відтак важливо дотримуватись її складових.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Для М. Левитського прикладна діяльність становила сенс особистого життя і головний пріоритет його соціально-економічної творчості. Він не займався теорією та історією української кооперації, тому не залишив фундаментальних академічних студій. Літературно-художнім увічненням історичного феномену хліборобських артільей була п'єса Івана Карпенка-Карого «Понад Дніпром». Письменник був в артільях, всіляко підтримував їх створення. Радянська історична наука не згадувала М. Левитського з політичних міркувань, тому що він її не підтримував, а був відданим прихильником самостійної та суверенної Української Держави. Сучасна українська історіографія повернула історичну пам'ять про непересічну особистість, висвітлила його організаційну діяльність¹, зафіксувала саму постать в «Енциклопедії історії України»². Маловідомі сторінки його біографії постають у монографії І. Фаренія про кооперативний рух в Україні другої половини ХІХ – на початку ХХ ст.³ Нові архівні документи про «артільного батька» виявила, опрацювала та захистила дисертацію В. Вовченко⁴.

Виклад основного матеріалу.

25 березня 2024 р. виповнилося 165 років від народження М. Левитського – «артільного батька», кооператора, послідовного прихильника громадського обробітку землі, державної самостійності України. Виховання, освіта і духовність поєдналися, вплинули на формування світоглядних основ і практичних дій народника-соціаліста М. Левитського. Виховання отримав у родині священика, здобув освіту в гімназії м. Біла на Холмщині, вивчав медици-

1 Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ: М.Р.Кots Publishing, 1995. 216 с.

2 Марочко В. Левитський Микола Васильович. *Енциклопедія історії України*. Т.6. Київ, 2009. С.82–83.

3 Фареній І. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Черкаси: Відлуння-Прес, 2008. 432 с.

4 Вовченко В. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В.Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: Автореферат дис... канд. іст. наук. Київ, 2007. 25 с.

ну в Московському університеті, але був звільнений за участь у студентських гуртках і демонстраціях. Юридичну освіту отримав у Харківському університеті 1885 р.⁵ Перспективна стартова можливість для формування службової кар'єри, але революційний романтизм, який охопив тоді інтелігенцію, спонукав його до іншого вибору.

Історичний феномен хліборобських артільей М. Левитського полягав у прикладному поєднанні соціалістичних ідей народників з їх реальним втіленням. Оригінальність форми гуртового господарювання не була визначальною, крім пальми першості, а сама спроба їх масового поширення в регіоні та загалом в імперії – виявилася токсичною для влади, але привабливою для селян і освічених людей. Письменник Микола Чернишевський намагався щось подібне відтворити через сон героїні роману «Що робити», а М. Левитський створив хліборобські артільі, організував селян, переконав їх у перевагах гуртового обробітку. І. Карпенко-Карий лише зафіксував цей унікальний для тих років соціальний феномен.

Перша артіль була створена 17 вересня 1894 р. у с. Федвар Олександрійського повіту Херсонської губернії, тобто 130 років тому. Селяни переживали спустошливі наслідки масового голоду, тому поблажливо поставились до ідеї гуртового обробітку землі. Ні М. Левитський, ні його спонсори, які поділяли наміри «артільного батька», не думали тоді про чистоту кооперативного ідеалу. Артільі не були конкурентами заможних селянських господарств і німецьких колоній. Вони вирішували конкретні соціально-економічні проблеми незаможних верств українського селянства. Микола Васильович вважав кооперацію – сестрою «нужди», а об'єднання селянських зусиль (засобів виробництва) відповідало організаційному принципу – «спілка-силка»⁶. Хліборобська артіль мала формальні ознаки гуртової співпраці (кооперації), але не була виробничим кооперативом за формою і змістом. Вона нагадувала товариство спільного обробітку землі, в якому добровільно і тимчасово усуспільнювалися засоби виробництва, власниками яких були селянські господарства. «Вся земля обробляється гуртом і сіється в гурт, – писав М. Левитський, – неначе одна нива одного хазяїна, а хазяїном усієї землі є вся артіль»⁷. Зазначена форма господарювання повністю відповідала товариствам спільного обробітку землі середини 1920-х рр. – ТСОЗам. Системна толока, тобто подвірна участь селян у виробництві зерна власним реманентом і тяглом, була звична для них. Зadowolняв також й «їдоцький принцип» розподілу гуртової продукції, тобто за кількістю душ у родині. Формування хлібофуражного балансу артільі (насіння, харчування, оплата кредиту) не викликало заперечень у селян, а також подвірне представництво на польових роботах дорослих працівників (своєрідний коефіцієнт трудової участі). Ознак кооперативного товариства виробничого типу фактично не існувало.

Для М. Левитського кооперативний ідеал був тоді уявним, який впливав з ідеалізації сімейно-трудоного укладу життя селянського двору («батьки живуть разом з жонатими дітьми»). Уповдовж 1894 – 1902 рр. виникло 125 артільей хліборобського типу, ідейним натхненником яких став М. Левитський. Феноменальний «трудоий почин» додав авторитету і визнання «артільному батьку», але не грошей і слави у суспільстві, не кажучи про владу. Охранка стежила за його соціалістичними експериментами. Банки видавали кредит 175–200 руб. на артіль, а частину коштів жертвували добродійники⁸. Різничинна інтелігенція покладала надії на артільі, вбачала в них реалізацію своєї народницької мрії, але з роками зневірились у власних намірах та діях. М. Левитський виголошував промови на міжнародних конференціях у Франції, Німеччині, Сербії, Італії, наполегливо працював у російських губерніях. Практичний селянин покладался на власне господарство, а участь в артільі використав для його матеріального зміцнення. «Артільний батько», згадуючи про своє дітище, зазначав: «Немає кооперативної свідомості – є лише інтерес до одержання кредиту. Не кооперативна ідея ва-

5 Микола Васильович Левитський. *Сільський господар*. 1918. №7. С.1–3.

6 Левитський М. Про хліборобські спілки (артільі). *Сільський господар*. 1918. №3–4. С.5–10.

7 Там само. С. 7.

8 Микола Васильович Левитський. *Сільський господар*. 1918. №7. С.9.

бити людей, а можливість одержання позички»⁹. Нічого дивного, адже селянин обирав економічну перевагу гуртового обробітку, зважаючи на спілчанську кредитоспроможність. Він зрозумів раціональне зерно, а розмови про соціальну рівність, щасливу буденність в артілі відхилив. На перших порах, особливо в умовах скрути голодних років, селяни гуртувалися довкола артілі. У с. Федвар артіль розпочала з 52 дес. землі, а за три роки уже мала 170 дес. гуртового клину¹⁰. Господарства німців-колоністів мали 300 дес. і більше, тому артілі виглядали островками людської злагоди з тимчасовим соціальним статусом. Їх гуртувала бідність, злиденність, а не комерційний розрахунок.

Українська революція 1917 – 1921 рр. створила реальні умови для формування кооперативної системи. Фактично були створені кооперативні спілки галузевої кооперації – споживчої, кредитної, сільськогосподарської. Її теоретичні та організаційно-господарські основи плекали відомі учені й громадсько-політичні діячі в Україні: Михайло Туган-Барановський, Кость Мацієвич, Борис Мартос, Олександр Челінцев, Кость Маньківський, Павло Пожарський та інші. Ідея створення центральних українських кооперативних спілок постала на черговому з'їзді у Києві 1913 р.¹¹ «Артільний батько» знав про їхню громадсько-політичну діяльність, але надавав перевагу практичним діям, не переймався історично-теоретичними витоками кооперативного руху.

У буремні роки революції М. Левитський входив до складу Центральної Ради, працював у Департаменті землеробства, але для центральних кооперативних спілок зажив слави музейного артефакту. Він погодився з почесним званням «артільного батька», хоч і намагався бути помітним на політичному небосхилі. У своїх статтях просував ідею органічного зв'язку кооперативної системи з «фундаментом нового державного вільного життя нашої рідної матері України». Емоційно-пафосні статті кооператора розкривали його справжній внутрішній світ, тому тішився з того, що є «громадянином суверенної держави Української»¹². Щиро радів, що Україна нарешті позбулася «ярма, що душило її 264 роки», застерігав не довіряти майбутнім «московським царям-деспотам». Вони неминуче позбавлятимуть українців мови, культури, їхньої історії.

Політичні погляди М. Левитського опиралися на базові принципи українського самостійництва, основи суверенної національної держави. Вони сформувалися у роки революції, хоча передумови виникли раніше. Його обурювало те, що «партії російської демократії» не хотіли визнавати незалежність України, право українців «мати свою державу». Принцип добросусідства («жити зо всіма поруч в згоді добрій, як рівний з рівними») зумовлений гуманістичним впливом християнської моралі, вихованої з дитинства батьками. Січневий похід колишнього царського полковника і більшовицького поплічника Муравйова на Київ у січні 1918 р. не був проявом «добросусідства», адже від тортур і розстрілів загинуло чимало кооператорів.

Українська кооперативна громадськість не забула 40-річного ювілею М. Левитського. Потішила «артільного батька» публічними іменинами. Часопис «Сільський господар» опублікував розкішне фото ювіляра, розлогу біографію його творчого шляху¹³. У 1918 р. він належав до УПСР. Київ переходив з рук у руки різних владних режимів. Більшовицька політика воєнного комунізму зруйнувала справжню кооперацію, хоча її осередки чинили відчайдушний опір у 1920 р. М. Левитський вимушено змінював місце проживання.

На початку 1920-х рр., коли формувалася радянська кооперативна система в Україні, М. Левитський не потрапив до її організаторів. Не політична біографія завадила, адже серед фундаторів були представники Центральної Ради, «дрібнобуржуазних партій», старі коопе-

⁹ Там само. С.8.

¹⁰ Там само. С.11.

¹¹ Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації. Українська сільськогосподарська кооперація з нагоди 10-ї річниці заснування «Централу». Збірник 1. Подєбради, 1926. С.26–48.

¹² Левитський Мик. Про хліборобські спілки-артілі. *Сільський господар*. 1918. №7. С.9–17.

¹³ Ювилей М.В.Левитського. *Сільський господар*. 1918. №7. С.31–32.

ратори. «Артільного батька» не запрошували до співпраці, але він не цурався своєї справи. У 1924 р. працював директором Смілянського кооперативного технікуму, спілкувався з друзями, кооператорами Києва, Харкова, займався літературною творчістю, але національно-патріотичного спрямування, тобто жив минулим задля майбутнього. Освітній рівень і життєвий досвід дозволяли адекватно сприймати політичну ситуацію.

Друга половина 1920-х рр. привнесла не лише товарне розмаїття непівського ринку, але й ідеї «зміновіхівства». Вони не мали публічного сплеску, але вплинули на духовну творчість літераторів, митців, викликали різні течії декадентського спрямування, навіть серед молоді. Органи державної безпеки уважно стежили за політичними настроями серед творчої інтелігенції та серед «колишніх», до яких належав і М. Левитський. ДПУ УСРР стежило за його пересуванням, розмовами, зустрічами, фіксувало заяви і висловлювання через широку мережу власних агентів. У 1925–1926 рр. почесний член Зінов'євського комітету УПСР жив у м. Зінов'євську. Активно спілкувався, їздив до Києва, Харкова, був «тісно пов'язаний з академіком Грушевським»¹⁴. У 1926 р. переїхав до Києва на постійне місце проживання, співпрацював з кооператорами, не полишав давнішньої ідеї розбудувати музей кооперації.

В архівних фондах СБУ збереглися щотижневі зведення Секретного відділу ДПУ УСРР, починаючи з 1927 р. і до кінця 1929 р. Вони упорядковані та опубліковані істориком Василем Даниленком. Джерело суб'єктивне, починаючи від його формування агентом і завершуючи поданням начальника Секретного відділу, але чекістам вдалося зберегти «речдоки», тобто тексти віршів, фрагменти закликів, листів, текстів довірливих розмов М. Левитського з агентами ДПУ, яких просто завербували. Вони передавали «живу» розмову, вважали висловлювання кооператора «антирадянськими шовіністичним віршами». Революційний дух колишнього народника прокинувся з новою силою. Агенти зафіксували, що «артільний батько» написав «Десять віх М. Левитського», тобто своєрідний політичний маніфест. Його ідеологічний лейтмотив простий і зрозумілий – кожен українець має усвідомити, що Україна повинна бути самостійною державою, дбати про неї, виховувати національний дух, розвивати культуру, мову, триматися подалі від Москви та орієнтуватися на Захід. Майже запозичив ідеї Миколи Хвильового, але подібні переконання були притаманні багатьом освіченим українцям. Академік Сергій Єфремов жив тоді подібними думками і настроями.

Наприкінці 1920-х рр. ДПУ активно «розробляло» справу СБУ, тобто вдалося до системного і масового терору проти української інтелігенції: одних вербувало в агенти, інших пресувало морально-психологічним катком, когось депортувало. Виявляється, що М. Левитський разом з сином придбали в оренду друкарську машинку, писали листівки, брошури, вірші. Зокрема, згадуються його вірші «Сусіди України», «Вільна Україна». Вони надсилали їх до Сибіру, Кубані, Курська, Воронежа. 12 квітня 1927 р., перебуваючи у Харкові, М. Левитський закликав до гуртування сил, опертя на середнє селянство. Для нього авторитетним і справжнім ватажком був С. Петлюра, а Микита Шаповал і Володимир Винниченко – демагогами, галасливим «блефом». Особисто знав багатьох українських партійно-радянських чиновників, серед яких було чимало «москвофілів». У зведенні 26 червня – 2 липня 1927 р. зазначалося, що М. Левитський запропонував створення усної газети «Радіо» для просування програмних положень власних віх. Він встиг передати їх 76 особам. Начальник Секретного відділу Валерій Горожанін, який у 1917 – 1919 рр. належав до партії українських есерів, вважав «доцільним арештувати і вислати» М. Левитського, але стримував його «похилий вік»¹⁵.

«Артільного батька» знало міжнародне кооперативне співтовариство, запрошували його на з'їзди. У 1927 р. він перебував у Стокгольмі, спілкувався з кооператорами-галичанами. Склалася дивна ситуація з дозволом на відрядження: «антирадянський елемент» виїхав до капіталістичної країни, яка дуже негативно поставилася до радянської делегації. Начальник

14 Українська інтелігенція і влада. Зведення Секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. Василь Даниленко. Київ, 2012. С.79.

15 Там само. С.143.

СП ДПУ УСРР Карл Карлсон процитував висловлювання редактора газети «Радянський статистик» Бориса Гороховатського стосовно закордонної поїздки М. Левитського. Він зазначив, що «старого дурня купили», забезпечили пенсією і «возять закордоном, де він «представляє українську громадськість»¹⁶. Очевидно, редактор газети не знав про внутрішній світ «артільного батька», про його ставлення до радянського режиму. Після повернення зі Швеції М. Левитський виношував ідею переходу на латинський шрифт, писав листівки проти Москви, але під псевдонімом Мирон Запорожець.

У віршах М. Левитського постає етнічна і ментальна душа українця-патріота, любов до України, її історії, мови, культури, героїв козаків та славних гетьманів. Мали місце антисемітські мотиви. У нього простий принцип соціально-політичного відбору друзів і ворогів: «Хто наш брат, хто України лютий кат». Закликав не довіряти «брехливим словам» Москви, яка грабує, позбавляє селян хліба і життя¹⁷. Краще мати справу з Польщею, Заходом, ніж з Росією.

21 жовтня 1928 р. у Києві відсвяткували ювілей кооперативної діяльності Левитського. Влада дозволила, але за ним ретельно стежили каральні органи. У черговому зведенні ДПУ за 28 жовтня – 2 листопада 1928 р. зазначалося, що М. Левитський написав звернення до Максима Горького з національного питання. Відчайдушний кооператор втратив почуття страху, сподіваючись на вікові обмеження осіб, які підлягали більшовицькому терору. Розстрілювали не за віковими особливостями, а за рівнем політичної небезпеки заяв особи. Лист-вірш до М. Горького виявився не вигадкою чекістів. 23 листопада 1928 р. С. Єфремов записав до свого щоденника: «...по руках ходить віршоване «Письмо к Горькому»¹⁸. Отже, авторство «артільного батька» дуже вірогідне, якщо зважити не лише на зазначені обставини, але і на зміст віршованого послання пролетарському поету. Дуже розлогий поетичний документ – 24 куплети по чотири рядки у кожному. Перелік оціночних суджень доволі вагомий: втрата довіри до пролетарського поета, який продався більшовицькому режиму, страта політичних в'язнів на Соловках, «діяння мерзенних катів», панування лише «кривавого деспотизму», «самодержавні московські кати». Доволі притаманна для підпільної творчості М. Левитського риторика.

У березні 1929 р., коли арешти у справі СВУ набули масового характеру, чекісти заговорили про «політичну платформу кооператора Левитського». Він, судячи з повідомлень агентів, які безпосередньо контактували з ним, не полишив «антирадянських висловлювань», тому що вважав державну самостійність України своїм головним пріоритетом. Російські більшовики, на його переконання, знищили у роки «громадянської війни» 5 млн українців¹⁹. Восени 1929 р. «артільний батько» чекав арешту, але сподівався уникнути, бо позаяк владі буде «соромно перед закордоном». Сором – рідкісна морально-етична ознака, притаманна духовно багатим особам. Чекісти не знали сорому, бо не мали моралі, а її замінили інструкції, ідеологеми більшовизму. Літня людина, яка доживала віку, не дуже переймалася арештом. Він говорив тоді: «хай арештовують усіх українців, але самої ідеї державності України вони не арештують»²⁰. Промовистий висновок і доленосний, враховуючи нашу сучасну історію та агресивну війну Росії проти України. «Артільного батька» не арештували. Він помер у Києві 1936 р., а його прах спочиває на Байковому кладовищі.

Висновки.

Отже, узагальнюючи історичне дослідження життя і творчості М. Левитського, можна говорити про конкретні висновки. Хліборобські артільні 90-х рр. XIX ст., засновані подвижником кооперативної ідеї Миколою Левитським, не мали соціально-економічних та організаційно-технічних ознак кооперативних товариств. Вони належали до простих форм гуртового

¹⁶ Там само. С.180.

¹⁷ Там само. С.437.

¹⁸ Єфремов Сергій. Щоденники, 1923–1929. Київ, 1997. С.696.

¹⁹ Українська інтелігенція і влада... С.504.

²⁰ Там само. С.595.

обробітку землі, нагадуючи селянам розгорнуту толоку, яка була звичною для українського села. Феномен хліборобських артільей полягав у прикладному застосуванні народницької ідеї про соціальну рівність, яка могла постати у гуртовому (спільному) побуті на землі. Кооперативний ідеал, яким його вбачав «артільний батько», обмежувався «практикуючим соціалізмом» на землі, тобто спільною організацією сільськогосподарського виробництва, але без усупільнення реліквію, майна тощо. До появи першої артілі у с. Федвар нічого подібного не виникало. Микола Васильович був великим мрійником, переконаним ідеалістом, якому вдалося реалізувати власний задум. Він не був теоретиком кооперації, але її палким прихильником, який через реалізацію кооперативного ідеалу торував шлях до зміцнення соціально-економічних основ суверенної і соборної України.

References:

1. Vovchenko, V. (2007). Archivna spadshchyna kooperatora, derzhavnoho i hromads'koho dijacha M.V.Levyts'koho (1859–1936): istorija, rekonstrukcija, zmist. [Archival legacy of the cooperator, state and public figure M.V. Levitskyi (1859–1936): history, reconstruction, content]. *Candidate thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Jefremov, S. (1997). Shchodennyky, 1923–1929 [Diaries]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Levyts'kyij, M. (1918). Pro khliborobs'ki spilky (artili). [About agricultural unions (artili)]. *Sil's'kyij hospodar. [Village owner]*, 3/4, 5–10. [in Ukrainian].
4. Mykola Vasylovych Levyts'kyij [Mykola Vasyliovych Levitsky] (1918). *Sil's'kyij hospodar [Village owner]*, 7, 1–3.
5. Levyts'kyij, M. (1918). Pro khliborobs'ki spilky-artili. [About agricultural unions-artili]. *Sil's'kyij hospodar*. 7, 9–17. [in Ukrainian].
6. Juvilei M. V. Levyts'koho.(1918). *Sil's'kyij hospodar. [Village owner]*, 7, 31–32. [in Ukrainian].
7. Marochko, V. (1995). Ukrains'ka seljans'ka kooperazija. Istoryko-teoretychnyj aspekt (1861–1919 rr.). [Ukrainian peasant cooperative. Historical and theoretical aspect (1861–1919)]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. *Enzyklopedija istorii Ukrainy. [Encyclopedia of the history of Ukraine]* (2009). Kyiv, 6. [in Ukrainian].
9. Mazijevich, K. (1926). Z mynuloho sil's'kohospodarskoi kooperazii. *Ukrains'ka sil's'kohospodars'ka kooperazija z nahody 10-i richnyi zasnuvannja «Zentralu»*. Zbirnyk 1. Podjebrady. [in Tchechoslovaquie].
10. *Ukrains'ka inteligenzija i vlada Zvedennja Sekretneho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr. [Ukrainian intelligentsia and the government. Summary of the Secret Department of the DPU of the Ukrainian SSR 1927–1929]* (2012). Kyiv. [in Ukrainian].
11. Farenij, I. (2008). Kooperatyvnyj rukh u Naddnprjns'kij Ukraini v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittja. [The cooperative movement in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Cherkasy. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 28.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 05.06.2024